

DİNÎ-DESTANÎ ANLATI GELENEĞİNDE ÖZGÜN BİR ÖRNEK: KİTÂB-I ZÛFÛNÛN

A Unique Example in the Religious-Epic Narrative Tradition: *Kitâb-ı Zûfûnûn*

Emre PARLAK*

ÖZ

Türk halk edebiyatında önemli bir yere sahip olan dinî-destani anlatılar, özellikle cenknâmeler aracılığıyla İslam'ın yayılış sürecini anlatan eserlerdir. Bu bağlamda cenknâmeler inanca dayalı kahramanlık ideallerini ve kolektif değerleri sözlü kültür üzerinden aktaran bir edebî tür olarak öne çıkmaktadır. Bu anlatılar, İslam öncesi epik gelenekle İslami öğretinin kaynaşması sonucunda şekillenmiş ve 13. yüzyıldan itibaren Anadolu coğrafyasında yaygınlaşmıştır. Özellikle Hz. Ali ve çevresindeki kişileri merkeze alan cenknâmeler; tarihî, menkıbevi, efsanevi ve dinî metinlerden beslenen yapısıyla zengin bir içeriğe sahiptir. Bu çalışma, söz konusu tür içerisinde yer alan *Kitâb-ı Zûfûnûn* adlı eserin biçimsel ve tematik özelliklerini incelemekte, eserin geleneksel cenknâme yapısıyla ilişkisini tespit ederken aynı zamanda bu yapıdan nasıl farklılaştığını da ortaya koymaktadır. Klasik cenknâme formuna bağlılığıyla türün geleneğini devam ettiren *Kitâb-ı Zûfûnûn*, anlatı odağına sıra dışı bir kahramanı yerleştirmesi ve yenilikçi anlatım teknikleri kullanması bakımından cenknâme türü içinde özgün bir örnek olarak öne çıkmaktadır. Çalışmada, eserin şekil özellikleri, epizot yapısı, motif açısından özgünlükleri değerlendirilmiş, dinî-destani metinler içindeki yeri belirlenerek halk edebiyatı araştırmalarına katkı sunulması amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: dinî-destani halk hikâyesi, cenknâme, Hz. Ali, İmam Muhammed Hanîfe, *Kitâb-ı Zûfûnûn*.

ABSTRACT

Religious-epic narratives, particularly epic poems (cenknâmes), hold a significant place in Turkish folk literature and are works that recount the spread of Islam. In this context, epic poems stand out as a literary genre that transmits faith-based ideals of heroism and collective values through oral culture. These narratives were shaped by the fusion of pre-Islamic epic tradition and Islamic teachings, and became widespread in Anatolia from the 13th century onwards. Epic poems, especially those centering on Ali and his circle, possess a rich content, drawing from historical, legendary, mythical, and religious texts. This study examines the formal and thematic

* Öğr. Gör., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Bayramiç Meslek Yüksekokulu, Çanakkale/Türkiye. E-posta: emreparlak@comu.edu.tr. ORCID: 0009-0003-1078-0426.

characteristics of the work *Kitâb-ı Zûfûnûn*, which belongs to this genre; it identifies its relationship with the traditional epic poem structure while also revealing how it differs from it. While maintaining the tradition of the genre by adhering to the classical epic form, *Kitâb-ı Zûfûnûn* stands out as a unique example within the epic genre due to its positioning of an extraordinary hero at the center of the narrative and its use of innovative narrative techniques. This study evaluates the work's formal characteristics, episodic structure, and original motifs; its place within religious-epic texts is determined, and the aim is to contribute to folk literature research.

Keywords: religious-epic folktale, epic poem, Hz. Ali, Imam Muhammad Hanifa, *Kitab-ı Zûfûnûn*.

Giriş

12. yüzyıldan itibaren Anadolu'da şekillenmeye başlayan dinî-tasavvufi halk edebiyatının, İslam öğretilerini sözlü kültür aracılığıyla geniş halk kitlelerine ulaştırmayı amaçladığını söylemek mümkündür. Tarikat ve tekke çevrelerinde gelişen bu edebiyat anlayışı, halkın dinî anlayışı ile geleneksel kültürü kaynaştırarak İslam inancının pekişmesini, ahlaki değerlerin içselleştirilmesini ve zengin bir edebî ortamın oluşmasını sağlamıştır. Manzum ve mensur metinlerde sade bir dilin kullanılması ise, sözlü gelenekle etkileşimin doğal bir sonucudur.

Halk edebiyatı nesri üzerine yapılan çalışmalar, bu alandaki mensur eserlerin içerik ve işlev bakımından çeşitlilik gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu durum, araştırmacıların söz konusu metinleri farklı ölçütlere göre tasnif etmelerine zemin hazırlamıştır. Çalışmamızda esas aldığımız Artun'un tasnifine göre halk edebiyatı nesri kapsamında değerlendirilebilecek mensur eserler; dinî metinler, menkıbevi İslam tarihi, dinî-destani metinler ve destani tarihler olmak üzere dört başlık altında ele alınmaktadır (2011: 112-124). Bu sınıflandırma, dinî içerikli metinlerin öğretici eserlerle sınırlı kalmadığını; tarihî, menkıbevi ve epik anlatılar aracılığıyla da sürdürüldüğünü göstermektedir. Söz konusu eserlerin halkın inanç sistemini şekillendirmekle birlikte toplumsal hafızanın aktarılmasına katkı sağladığını söylemek mümkündür.

Bu türler içinde en fazla ilgi gören dinî-destani metinlerdir. Dinç (2022: 537-540) bu türlerin halk edebiyatı içerisinde yaygınlık kazandığını ve İslam öncesi anlatı geleneğinin İslami çerçevede dönüştürülmesiyle ortaya çıktığını vurgular. Bu noktada, destanlarda yer alan "alp" tipi kahramanların, İslami dönemde "gazi", "veli", "derviş", "alperen" gibi dinî kimliklerle yeni-

den şekillendiği görülmektedir. Böylelikle epik yapı, savaş ve kahramanlık temalarının yanında dinî değerlerin inşası ve aktarımında da belirleyici bir rol üstlenmiştir. Söz konusu metinler, tarihî olayları dramatize etmekle birlikte dinî-tasavvufi öğeleri de içeren ahlaki bir çerçeve sunar. *Hamzanâme*, *Battalnâme*, *Saltuknâme* gibi eserler bu türün en bilinen örnekleri arasında yer alırken, özellikle *H. Ali Cenknâmeleri*, dinî-destani anlatı geleneğinin en yaygın ve uzun ömürlü metinlerinden olmuştur. Bu eserlerin bir kısmı harf devriminden sonra bile kitapçıklar hâlinde basılarak halk arasında yaşama-ya devam etmiştir. Çetin (1997: XXXI) cenknâmeleri, ideal insan anlayışı ile davranış şekillerini Türk destan geleneğine bağlı olarak anlatan dinî-kahramanlık konulu Türk destanı olarak tanımlar. Türk halk anlatı geleneği içerisinde yer alan cenknâmeler, İslam'ın yayılma sürecindeki savaşları, fetihleri ve kahramanlıkları konu edinerek dinî-destani metin türünün en belirgin örneklerini oluşturur. Bu türde kaleme alınmış eserler halkın dinî duygularını besleyen bir epik anlatı türü olarak sosyal bir işlev de üstlenmiştir. Çetin (1997: 60) cenknâmelerin kaynaklarını İslam tarihi, menkıbeler, dinî kıssalar, efsaneler ve Kur'an ve hadis gibi temel dinî metinler olarak sıralar. Aynı zamanda, cenknâmelerin Arap, İran ve Türk kültürel çevresinden beslendiğini, dolayısıyla kültürler arası bir anlatı formu olduğunu ifade eder. Bu yapı, özellikle H. Ali, H. Hasan, H. Hüseyin ve Muhammed Hanîfe gibi şahsiyetler etrafında gelişen cenk hikâyelerinde somutlaşmaktadır. Cenknâmeler, anılan yönleriyle dinî işlevli metinler olmalarının yanında, sosyopolitik işlevlere de sahip metinlerdir. Atalan (2011: 7) cenknâmelerin Anadolu'nun en çalkantılı dönemlerinde Tursun Fakih gibi yazarlar tarafından Türkçeye kazandırıldığını ve halkın dinî heyecanını diri tutmak için kullanıldığını belirtir. Bu yönüyle cenknâmeler, halkın duygu dünyasına hitap eden, dinî bilinç kazandıran ve kahramanlık ideallerini yücelten çok yönlü anlatılardır.

Yukarıda ortaya konulan veriler ışığında, türün dikkate değer örneklerinden biri olarak öne çıkan Zûfünûn kıssası, dinî coşkuyu diri tutan anlatı örgüsü, kahramanlık merkezli kurgusu ve toplumsal değerleri aktarma biçimiyle cenknâmelerin işlevsel yapısını somutlaştıran metinler arasında yer almaktadır. Eserin farklı coğrafyalarda dolaşıma giren varyantları hem geleneğin sürekliliğini hem de yerel kültürel bağlamlara göre yeniden şekillenen anlatı stratejilerini ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Araştırmamız neticesinde Zûfünûn kıssasının farklı varyantları üzerine iki akademik inceleme tespit edilmiştir. Bunlardan ilki, Gülseren Uysal'ın *Özbekistan Sahası Cenknâme Türü: Züfunun Kıssası* (2025) adlı yayımlanmamış

yüksek lisans tezidir. Uysal, söz konusu çalışmasında Zûfünûn kıssasının Kiril harfli *Zufunun Kıssası T. A. Kadiri Adındaki Halk Mirası Yayınları*, 1993 varyantının cenknâme geleneği içindeki yerini değerlendirmiştir. Diğer çalışma ise Rakhmon Khudoykulov'un *Cenknâme-i Zûfünûn (İnceleme, Metin, Dizin)* (2025) adlı yayımlanmamış yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada Zûfünûn kıssasının Yeni Buhara'da (Kagan) 1894 yılında açılan Levin Neşriyatı tarafından yayımlandığı tahmin edilen varyantı yapı ve içerik bakımından incelenmiştir.

Çalışmada, *Kitâb-ı Zûfünûn*'un¹ Lund Üniversitesi bünyesinde bulunan Jarring Koleksiyonu'nda kayıtlı, yazılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte kapak sayfasında 1311/1916-1917 ibaresi yer alan ve "Kralın Kızı Züfünun" adıyla tasnif edilmiş nüshası esas alınmıştır. 95 varaktan oluşan bu nüsha, 1920 yılında Rahip David Gusafsson tarafından satın alınarak 1982 yılında Lund Üniversitesine hediye edilmiştir. Yapılan literatür taraması sonucunda söz konusu nüshanın daha önce herhangi bir yönüyle müstakil bir incelemeye konu edilmediği belirlenmiştir. Bu yazıda *Kitâb-ı Zûfünûn*; konu ve şekil özellikleri, epizot yapısı ile motif unsurları bakımından sistematik bir değerlendirmeye tabi tutulmuş; elde edilen bulgular doğrultusunda eserin cenknâme geleneği içerisindeki konumu ve işlevsel niteliği ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Kitâb-ı Zûfünûn'un Şekil ve Konu Özellikleri

Cenknâme türü, esas itibarıyla Hz. Ali etrafında teşekkül eden bir anlatı geleneği olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, cenknâmelerde merkezî şahsiyet Hz. Muhammed'dir. Anlatılar genellikle Hz. Muhammed'in çevresinden hareketle gelişir ve özellikle Hz. Ali'nin kahramanlıkları etrafında yoğunlaşır. Çetin (1997: 87) çalışmasında cenknâmelerin ya Hz. Muhammed döneminde yapılan savaşlardan kaynaklandığını ya da sözlü Arap edebiyat geleneğinden kaynaklanıp, Hz. Ali'nin bu hikâyeler içine oturtulduğunu ifade eder. Bu bağlamda *Kitâb-ı Zûfünûn* klasik cenknâme geleneğinden ayrılarak merkezî şahsiyet olarak Hz. Ali yerine İmam Muhammed Hanîfe ve Zûfünûn'u öne çıkarmaktadır. Bu anlamda metnin genel olay örgüsünün iki karakter etrafında geliştiği görülür. Başlangıç kısmında İmam Muhammed

¹ Çalışmamıza konu olan metinle aynı olay akışına sahip farklı varyantlardan metnin transkripsiyon ve çözümleme aşamasında aşağıdaki kaynaklardan istifade edilmiştir: *Zufunun Kıssası* (1993) Taşkent Abdulla Kadiri Namıdagı Halq Mirası Neşriyatı, 72 s. (URL-2); Ş. Husainov, (26 Ocak 1893), Kazan'da Tipo-Litografiya İmperatorskogo Universiteta'da basılan 83 s. *Hikâyet-i Zûfünûn* (URL-3); Masrafları Molla Mirza Ahmed Mirza Kerimoğlu tarafından karşılanan 128 s. *Cengnâme-i Züfnun* (URL-1).

Hanîfe Hz. Ali'nin oğlu ve Hz. Peygamberin torunu olduğu vurgusuyla tanıtılır. Diğer yandan metnin ikinci merkezî kişisi Zûfünûn yiğit, korkusuz, güzellik ve heybet sahibi, rakipsiz bir pehlivan olarak tasvir edilir:

hâzret-i imâm muhamed rağiya'llâhu 'anh anasının atı bubi hanîfe atasının atı hâzret-i 'alî kerremu'llâhu veche (KZ-2a). hûsn-i cemâl kıdd ü kâmet şâniye-i şevketde pehlevânlıkda ber-nazar irdi zûfünûnnın tekâbülide hiç kimerse yok hûr-i behiştler körse bâreka'llah dir irdi ve anıñ hûsn-i cemâlini şâniye-i şevketini ta'rif kılsa rast kilgüsiz barça etrâf-ı 'âlemdin necend pâdşâhzâdeler kilip muña tekâbü bolalmay öz başıdın ıralğan irdi (KZ-3a).

Metin, anlatı geleneğinde genellikle halk hikâyelerinin açılışında kullanılan başlangıç formeliyle başlamaktadır:

ammâ râviyân-ı ahbâr ve nâkilân-ı âsâr ve muhdesât u köhne hûşe-çinân-ı hirmen-i suhan faşl-ı dâsitân işitmek kerek.

Anlatının devamında, Zûfünûn'un İmam'ı yere düşürmesi, İmam'ın üç gün boyunca baygın kalışı ve Hoca Mukbil'in onu buluşu nesirle detaylı şekilde aktarılır. Hoca Mukbil'in bu esnada yaşadığı sevinç, Allah'a şükür ve hamd edişi, ardından İmam'ın yüzüne su serpererek kendine getirmesi yine mensur bir anlatım çerçevesinde verilmiştir.

andağ rivâyet kıllurlar ki uşol küni imâmnı zûfünûn urup yıkıp koydı tâ üç künğaçâ imâm bî-hod bolup yatıp kaldı üç künden keyin hâce muqbil üñürdin çıkip imâm yıkılğan yerde bî-hod yatıpdur nefes-i cānı bar cān u dili birle sivindi hudây ta'âlâğa yüz miñ şükr ü şenâlar becâ kiltürdi bir avuç su alıp kilip imâmnıñ yüzige septi andın keyin imâmnıñ ayağlarığa barıp hamd ü şenâ edâ kıldı andın keyin aydı ey imâm yârânlarıñız kıanı didi (KZ-7b).

Bu bölüm, Zûfünûn kıssasında olayların çoğunlukla nesir formunda aktarılırken, kahramanların duygu ve tepkilerinin de yine mensur cümlelerle yansıtıldığını göstermektedir. Böylece nesir kısımlarını yalnızca olay örgüsünü değil, karakterlerin ruh hâllerini de aktaran temel yapı taşı olarak değerlendirmek mümkündür.

Sözlü kültür geleneğinde Hz. Ali cenknâmeleri manzum, mensur, nesir-nazım karışık şekilde görülmektedir (Çetin, 1997: 90). Çalışmamızın odağındaki *Kitâb-ı Zûfünûn* nüshası da bu şekilde nesir-nazım karışık cenknâme yapısına sahip bir eser kimliğindedir. Türk anlatı geleneğinde, destan ve halk hikâyesi gibi tahkiye usulüyle icra edilen türlerde rastlanılan bu durum esnasında, icracıların gelenek içerisindeki eğitim süreçlerinden itibaren öğrendikleri ve icralarında kullandıkları ezgi ile de şekillenen bir husustur. Boratav'ın (2012: 35) ifadeleriyle vakaların anlatıldığı kısımlar Türk anlatı gele-

neğinde genellikle mensur iken, mühim hadiselerde, şiddetli hislerin ifade edilmesi gereken yerlerde, 11'li veya 8'li heceli 3 kıtadan 10 kıtaya kadar hacimli manzum kısımlar tercih edilmektedir. Bu usulle eserin duygu yoğunluklu kısımları daha etkileyici biçimde icra edilerek mensur anlatımın tekdüzeliği kırılmaktadır. Buna mukabil, aşağıda somut biçimde örneklendirildiği üzere elimizdeki nüshada manzum kısımlar ilgi çekici bir biçimde aruz ölçüsünün çeşitli kalıpları ile inşa edilmiştir.

Yukarıda söz edilen manzum parçalar metinde dua, hitap, kahramanlık içerikli kısımlarda ve bazı diyaloglar ile geçiş bölümlerinde görülür. Örneğin Zûfünûn'un İmam'a duyduğu özlem ve acıyı dile getirdiği bendlerde anlatıma şiirsel ve etkili bir ifade imkânı sunar. Anlatım içindeki Hz. Yusuf ve Yakup, Leyla ile Mecnun ve Ferhat ile Şirin gibi anlatılara yapılan göndermeler ise anlatının gelenekle bağını ifade ederken duygusal derinliği de artırır. Nazım türü olarak Muhammes ve vezin olarak farklı kalıpların kullanıldığı görülür.

fâ'ilâtün fâilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün
zûfünûn hem yâ imâm dip zâr u hayrân yığladı
firkatide kıldı efgân nâle giryân yığladı
yüsufnı yok etip ya'qûb-ı ken'ân yığladı
yetti yıl derd-i firâkıda be-arman yığladı
leyliniñ 'ışkıda mecnûn der-beyâbân yığladı
bu imâmnıñ hasretide keçe kündüz yığladım
'aqlı hüşumdın kitip mañkan yerimni bilmedim
keçe kündüz aç kalıp hiç bir gızâmu yimedim
hâlim derdimni tartıp hiç kayan men kitmedim
'ışk derdini körünj vâkif 'azrâ yığladı (KZ-59b).

Zûfünûn'un kıldığı namazın ardından ettiği münacat bölümü (KZ-63b), eserdeki manzum parçaların Allah'a yakarış ve dua işlevini nasıl üstlendiğini gösterir. Kullanılan nazım dilinin, Zûfünûn'un duygu yoğunluğunu ve samimiyetini aktarmanın yanında eserin tasavvufi ve dinî boyutunu desteklediğini söylemek mümkündür.

mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün
ferišan hâtırım yâ şâh-ı merdân
yırağ yerdin kilipdürmiz bu yerge
maña körset bu demde rû-yı hûbân
ikevlen bolsak irdük bir felâsda
yana sözler idük elvân elvân
nevmid bu kün meni kıılma ilâhî
takı kıılma meni köñlüm ferişân
müyesser eyle devletni imâmğa

ümîdim ol neçe yıl sürse devrân (KZ-63b).

Periler Padişahı vezirinin Zûfünûn'a hitaben söylediği beyitler (64b-66a), hitap ve diyalog formunda düzenlenmiştir. Bu bölümlerde kahramanın güzelliği ve üstünlüğü mecazlarla övülür; aşk ve hayranlık duygusu şiirsel bir söyleyişle ifade edilir.

mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün
tafilmas yer yüzide uşbu yanglıg bir perî peyker
selâm kılsam 'aleyke aldı anıñ lebleri şeker
özün zibâ nihâyet ve yâ ki hür-ı ğılmân-sen
beşer-sin yâ melek-sin yâ ki ol bir hür-ı cennet-sin
cemâliñ tâbişidin bu perizâdlar hacâletdür
meger âdem imes-sin yâ ferişte yâ ki cennet-sin
hudâvende siniñ mundağ bir kudretiñ bar iken
hemme bendeniñ arasında mundağ yaratğan-sin
hudâvende za'îf bendeniñ bu işiğa kudretim yokdur
anı mundağ yaratıp-sen meni mu sen yaratğan-sen (KZ-64b).

Bu işlevleriyle manzum parçaların vakanın akışını etkilemediğini konuya bağlı olarak vakayı desteklediğini söylemek mümkündür. Bu bölümlerin metnin duygu yoğunluğunu artırarak kahramanların ruh dünyasını yansıttığı ve cenknâme üslubuna edebi bir çeşitlilik kazandırdığı, olay örgüsünü tek düzelikten çıkararak esere epik-lirik bir ahenk kazandırdığı söylenebilir. *Kitâb-ı Zûfünûn*'un üslubuyla ilgili dikkati çeken diğer bir özellik de anlatıcının tek sesli olmamasıdır. Metinde olaylar başka kahramanların anlatımıyla da desteklenerek ilerler. İmam Muhammed Hanîfe'nin yaşadığı zorluklar, Bibi Hanîfe ile ilgili duygusal bağı ve Zûfünûn'un kahramanlıkları farklı anlatıcılar tarafından dile getirilir. Bu geçişlerin "rivayet olunur kim", "hikâyet ol" gibi formel kalıplarla yapıldığı görülür ve eserin devamında Bibi Hanîfe anlatıcı konumundadır:

rivâyet kılıpdurlar kim künlerde bir kün hazret-i imâm muhammed hanîfe rağiya'llâhu 'anh ebâ bekr-i şiddik rağiya'llâhu 'anhniñ iki oğlanları bilen yana hâce muqbil çâkerleri birle yörüp leşkeri birle şikârğa çıkıp irdiler (KZ-2b). ammâ râviyân-ı aħbâr ve nâkilân-ı âşâr ve muħdesât u köhne hüşe-çinân-ı ħirmen-i suħan faşl-ı dâsitân işitmek kerek andağ rivâyet kılurlar ki (KZ-7b). yana rivâyet işitmek bibi hanîfedin ol künige imâm muhammed hanîfe şikârğa barıp irdiler üç künğaçâ kilmedi (KZ-8a).

Zûfünûn kıssasında olayların sebep-sonuç ilişkisi içinde ilerlediği görülür. Muhammed Hanîfe, Mukbil ve Ebubekir'in oğullarıyla ava çıktığı yerde başlayan olaylar Zûfünûn'la da bu mekânda karşılaşmalarıyla kronolojik bir düzlemde ilerler.

hazret-i imâm muhammed hanîfe rağiya'llāhu 'anh ebā bekr-i şiddîk rağiya'llāhu 'anhniñ iki oğlanları bilen yana hâce muqbil çäkerleri birle yörüp leşkeri birle şikârğa çıqıp irdiler küy-ı şahrâlarını seyr ü temâşâ kılıp yörüp bir mürğ-zârğa yettiler ol mürğ-zârda seyr-i tamâşâ kılıp yörür irdiler (KZ-2b).

Av alanında İmam ve Zûfünûn arasındaki mücadeleye başlayan hikâye birçok olaydan sonra Medine'de son bulur. Metinde bu durum şöyle geçer:

hazret-i 'alî imâm muhammed hanîfe betamâm serdâr leşker-i islâm fetḥ ü nuşret birle medînege revân boldılar (KZ-92b). barça medîne halkları hazret-i 'alî imâm muhammed hanîfe ve tamâm şahâbeler leşker-i islâm birle körüştiler andın keyin medînege kirip ravza-i mübarekde fâtiḥâ oqudılar hazret-i peygamber şallallāhu 'aleyhi's-selâmge baḥşiş kıldılar (KZ-93a).

Yukarıda örneklendirildiği gibi biçimsel olarak nazım-nesir karışık yapısı ve epik-lirik üslubuyla *Kitâb-ı Zûfünûn*'un cenknâme geleneğinin tipik bir örneği olduğunu söylemek mümkündür. Fakat metnin manzum kısımlarının aruz ölçüsüyle oluşturulması biçimsel anlamda elimizdeki nüshayı cenknâme geleneğinde ayrı bir yerde konumlandırmamızı sağlayacak özgün bir hususiyet olarak ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte metnin merkezî şahsiyet seçimi ve bu şahsiyetlerin anlatı içindeki konumları da eseri özgün kılmakta özellikle Zûfünûn adlı kadın kahramanı rakipsiz bir pehlivan olarak merkeze almasıyla eseri erkek merkezli anlatılardan ayırmaktadır. Bu yapısal değişimle birlikte metnin kahramanlık ve aşk gibi halk hikâyesi motiflerini cihat ve manevi bağlılık gibi İslami temalarla harmanladığı görülür.

Eserin anlatım yapısı, olay örgüsünün nesirle ilerletilip kahramanların duygusal ve manevi derinliğinin nazımla yansıtılması prensibine dayanmaktadır. Manzum kısımlar, sadece diyalog değil; Allah'a yakarış (münacat) ve İmam'a duyulan mistik aşkın ifadesi (Yusuf-Yakub, Ferhat-Şirin gibi telmihlerle) işlevini görerek metne lirik bir boyut katar. Ayrıca "rivayet olunur kim" gibi kalıp ifadelerle desteklenen çok sesli anlatıcı kullanımı ve olayların Medine'de sonlanması, eserin hem sözlü kültürle hem de İslami çerçeveye olan güçlü bağını göstermektedir. Mucize, keramet, dev ve peri gibi olağanüstü unsurların ise anlatıyı zenginleştirerek vakanın ilahi bir güç tarafından desteklendiği izlenimini pekiştirdiğini ve eserin tasavvufi boyutunu derinleştirdiğini söylemek mümkündür.

Kitâb-ı Zûfünûn'un Epizot İncelemesi

Halk hikâyelerinin yapı özellikleri epizot ve motif başlıkları altında incelenir. Alptekin (2002: 87-88) çalışmasında halk hikâyelerinde şu epizotları

belirler: 1. Kahramanın ailesi ve doğumu. 2. Kahramanın yetişmesi ve tahsili. 3. Kahramanın âşık olması. 4. Kahramanın sevgili ile karşılaşması. 5. Kahramanın gurbete çıkması. 6. Sevgilinin bir başkası ile evlendirilmek istenmesi ve kahramanın bunlardan haberdar olması. 7. Kahramanın memleketine dönüşü. 8. Sonuç. *Kitâb-ı Zûfünûn*'un kıssasında ana olay Alptekin'in sınıflandırılmasıyla paralellik gösterse de eser olay örgüsünün sıralanışı yönüyle geleneksel yapıdan farklılık arz eder. Zûfünûn kıssasındaki epizotları şu şekilde sıralamak mümkündür: Kahramanların karşılaşması, ikinci karşılaşma ve âşık olma, ayrılık (maceraya atılma, yolculuk), başka aşıkların araya girmesi, mücadele ve zorluklar, aşıkların amaçlarını yerine getirmeleri, kavuşma. Halk hikâyelerinde olay örgüsü genellikle erkeğin ailesinin tanıtımıyla başlar. Padişah ya da bey olan baba daha detaylı anlatılırken annenin anlatımı geri plandadır. (Alptekin, 2002: 87) Çalışmamıza konu olan kıssa halk hikâyelerinin bu genel yapısından farklı olarak kahramanların yetişkin oldukları anlaşılan dönemlerinde başlamaktadır. Kahramanların aileleriyle ilgili bilgiler metnin geneline yayılmış olarak karşımıza çıkar. Bu yönüyle eserin geleneksel yapıdan farklı biçimde başladığı görülmektedir. Bir diğer husus ise kahramanların yetişmesi ve tahsil durumlarıyla ilgili detaylara da yer verilmemesidir.

Kahramanların Karşılılaşması: Zûfünûn kıssası konunun belirtilmesi ve eserin yazılış amacı belirtildikten sonra İmam Muhammed Hanîfe'ye eşlik eden Ebu Bekir'in iki oğlu ve Hâce Mukbil'in ava çıkmalarıyla başlar. İmam Muhammed Hanîfe yanındakiler sahraya çıkarlar. Yürürken dağın altında bir topluluk görürler. Topluluğun lideri konumunda yiğitlik, cesaret ve yenilmezliğiyle tanınan Zûfünûn vardır.

rivâyet kılıpdurlar kim künlerde bir kün hâzret-i imâm muhammed hanîfe rağiya'llâhu 'anh ebâ bekr-i şiddîk rağiya'llâhu 'anhınñ iki oğlanları bilen yana hâce muqbil çâkerleri birle yörüp leşkeri birle şikârğa çıkıp irdiler küy-ı şahrâlarını seyr ü temâşâ kılıp yörüp bir mürğ-zârğa yettiler ol mürğ-zârda seyr-i tamâşâ kılıp yörür irdiler bir tarafdın gerd peydâ boldılar ol gerdniñ içidin bir gürüh halk çıkıp kildiler bu halknñ hemesi kırk miñ kişi irdiler olarnıñ serdârı zûfünûn-ı pāk-dâmen irdi (KZ-2b).

Ögel (2010: 536), çalışmasında Türk kültüründe kadının yerini Manas kahramanı Ay-Çörek üzerinden değerlendirir. Türk mitolojisinde kadının aile içinde pasif bir figür değil, toplumsal düzen içinde kahraman, savaşçı, yönetici gibi yönleriyle etkin bir role sahip olduğu görülmektedir. Metindeki “Otuz kız ve kırk erkekle güreşip, baş çıkan bir kızdı” ifadesi, kadın Alp tipinin

fiziksel güç ve mücadele kapasitesiyle tanımlandığını ortaya koyar. Bu durum, eski Türk kültüründe kahramanlık niteliklerinin cinsiyetten bağımsız olduğunu göstermektedir. Ay-Çörek'in düşmana yönelik meydan okuması ise onun stratejik ve psikolojik üstünlük kurabilen aktif bir kahraman olduğunu ortaya koyar. Zûfünûn kıssasının kadın kahramanı da destan geleneğinden ve Türk kültüründen gelen; savaşçı, bilge, güçlü ve aktif rol üstlenen Türk kadını tipini destekleyen bir örnektir. Metinde bu durum şu ifadelerle anlatılır:

‘âlem yüzide teķâbül kilgü dik kimerse yoķ irdi ħüs-n-i cemâl ħadd ü kâmet şāniye-i şevketde pehlevānlıkda ber-nazar irdi zûfününniġ teķâbülide hiç kimerse yoķ ħür-i behiştler körse bâreka’llah dir irdi ve anıġ ħüs-n-i cemâlini şāniye-i şevketini ta’rif kılsa rast kilgüsiz barça etrâf-ı ‘âlemdin necend pādşāhzâdeler kilip muġa teķâbül bolalmay öz başıdıġ ıralġan irdi (KZ-3a).

Zûfünûn’un “zûfününniġ va’desi bu irdi kim her kim meniġ va’demni becâ kiltürse baġrımnı yerge tegürse ol cüft-i helâlim uşoldur” (KZ-2b-3a) sözleriyle ettiġi yemine de yer verilen bu bölümde İmam Muhammed ile karşılaşmaları şu şekilde anlatılır:

ol kün zûfünün atlanıp şikârġa çıkıp ol yerde ħazret-i imâm muġammed ħanîfeġa dūçā[r] kildi zûfünün anı körüp anıġ meydānıġa bir neçe âdemler şikâr kılıp yörüydür zûfünün anı körüp ħahrı ġazābı cūşķa kildi aydı kim sen ħaydaġ âdemler-sen meniġ şikârġahımda şikâr kılıp yörüp-sin bu yerde âdemler yörise ayaġı köyedür cânverler uçsa ħanatları köyedür didi yana aydı kim kimniġ ħaddi bolur ki meniġ şikârġahımda yörgeli dip kılıncını ġılâfıdın soġurup olarġa derüftâd boldı (KZ-3a-3b).

İlk karşılaşmada kadına el kaldırmayan İmam Muhammed Hanîfe daha sonra Zûfünûn’la girdiġi çatışmada baygın düşer. Ebu Bekir’in oğulları ise esir düşer.

zûfünün ħahrı ġazābı kilip nîzesini ġolıġa alıp başıdın çarġ-ı felek dik çevrüp semend-i çābük atını yöġürtüp kilip imâmġa efsûs dip nîzesiniġ fiġ destesi birle andaġ urdı kim imâm anıġ çarbıdın atlarıdın yıķıldılar bî-ġuşlarıdın kittiler zûfünün derġâl atıdın tüşüp ħazret-i imâmniġ köġsilerige minip ħavala dik imâmniġ başlarını kesgey ħaradı imâmniġ nefesleri kilmedi zûfünün köġlide aydı kim bu yigit ölüpdür ölükninġ ħanıġa bulġanmaķ yoķ ħimmetdin imes dip imâmniġ üstünlerdin tüşüp imâmniġ iki yārānlarını tutup bend kıldı (KZ-4b). imâm şol yerde yatıp ħaldı ammâ zûfünün imâmniġ atlarını bu iki hemrâhlarını alıp öz menzilige yandı (KZ-4b).

İkinci Karşılaşma ve Aşık Olmaları: İmam Muhammed ile Zûfünûn'un ikinci karşılaşmaları İmam'ın annesi Bibi Hanîfe'nin Zûfünûn'un memleketine gelmesiyle gelişir. Bu karşılaşmada Zûfünûn ile İmam Muhammed arasında fiziksel mücadele gerçekleşir. Mücadele esnasında anne duasıyla İmam Muhammed'e yardım gelmesi eserde anne duasının İslami gelenekteki önemini vurgular niteliktedir:

uşol hâlde hoşığa kilip özi oğlını dermânda kördi derhâl teyemmüm
kılıp başını secde dergâhığa koyup secde içide hüdây ta'âlâğa münâcât
bergey kıâzıy 'ül hâcât kıldılar (KZ-12b).

İmam Muhammed'in darbesiyle Zûfünûn bayılır. Bu sırada İmam Muhammed onu görür ve kıza aşık olur. Kızın yüzüne su serper. Zûfünûn gözünü açar ve İmam Muhammed'e aşık olur. Zûfünûn kendini yenen kişiyle evleneceğini ahdetmiştir.

imâm muhammed hanîfe zûfünûnñiñ yüziğe su sefti zûfünûn hüşığa
kildi ornıdın kopup közini açtı hazret-i imâm muhammed hanîfeniñ ay
dik cemâli cihân arâyalarını kördi zûfünûn hem imamdın ziyâderâk
'âşık-ı bî-çarâr boldı her ikilesi birbirige köñül aldurdı (KZ-13b). seniñ
dik emîrzâdeniñ kenîzeki bolur-men sen imdi kaydağ kılsağ kıılır-sen
fermânında turupdur-men her ne diseñ kabûl kıılır-men didi (KZ-14a).

Ayrılık ve Yolculuğa Çıkma: Anlatıda ayrılık teması, iki merkezî kahramanın ahitlerine bağlılığı ve yolculuğa çıkma motifleriyle sürer. Bibi Hanife bu güvensiz yerde kalmayıp Medine'ye dönmeyi teklif etse de İmam Muhammed Hanife yemininden dolayı bu teklifi kabul etmez. Ayrıca İmam Muhammed Hanife, Zûfünûn'u annesiyle birlikte gönderip Şah Aram'ın ülkesine doğru yola çıkar.

men anda va'de kılip irdi kim tâ zûfünûnñı esîr kılip boynığa zencîr
salıp zûfünûnñiñ atasınıñ şehrini alıp müselmân kılip yanmasam
medînege hergiz kilmes-men dip va'de kılip irdim (KZ-14b). bibi
hanîfe zûfünûn birle kenîzeklerini aldığa salıp oğlanları imâm
muhammed hanîfe birle elvedâ'laşıp medîne tarafıge revân boldılar
hazret-i imâm muhammed hanîfe şâh aramñiñ vilayetige yördiler (KZ-14b).

Başka Aşıkların Ortaya Çıkması: Zûfünûn ve İmam'ın başka yönlelere gitmesi ve anlatıya üçüncü kişilerin girmesiyle kıssa devam eder. Halk hikâyelerinde kahramanın yolculuğuna engel teşkil eden üçüncü kişi motifi Kitab-ı Zûfünûn'da da yer alır. Bu eserde söz konusu engel kahramanların aşk ve iman adına yolculukları çerçevesinde görülür. İmansız Şehzade'nin Zûfünûn'a âşık olması bu durumun bir örneğidir. Nitekim Zûfünûn İmansız Şehzade'nin esaretinden kurtularak giriştiği mücadeleyi de kazanır ve onları

İslam'a davet eder. Üstelik bu kadarıyla kalmayıp puthanelerin yıkılıp yerine mescit ve medreselerin yapılmasını ister.

gerdñiñ arasındın bir şirniñ faqlanı çıķıp kiledür ol şirniñ keynidin bir gebrī yaynı tartıp ođalap kiledür ol şir bularğa yaķın yetip kildi irse ol gebrīniñ közi zūfūnūnga tūşti yüz miñ cānı dil birle 'āşık-ı bī-arār boldı (KZ-14b). leşkeri küffārı zīr ü zeber kıldı alğan kāfirler zūfūnūnnıñ ayađıǵa yıķıldı imān etip hemesi müselmān boldı zūfūnūn ol kāfirniñ vezirini ölgen kāfirniñ ornıǵa pādşāh ılıp hem mülkni aña tafşurdı fermān kıldı kim şehriǵe kirip büthānelerni vīrān ılıp ornıǵa mescid medrese binā ılıñlar dip emr kıldı (KZ-18b).

Diđer taraftan Şah Zerrin'in kızı Karna Peri'nin İmam Muhammed'e āşık olması da İmam Muhammed'in amacına ulaşmasını uzun süre durdurur. Zūfūnūn'la İmam Muhammed'in yedi yıl süren bir aylık süreci başlar. Ancak bu engelin iki kahraman için de bir iman ve olgunlaşma sürecine hizmet ettiği görülür.

uşol sā'at kūh-ı afıdın perizāt pādşāhı on iki miñ leşkeri birle yetip kildi kördi kim imām öyde yalğuz yatıpdur perizāt pādşāhınıñ kız arnā perī leşkerige fermān kıldı kim kūh-ı afıdın meniñ tahtımnı dermaħal bu yerige kiltürinler dip fermān kıldılar perizātlar uçup barıp kūh-ı afıdın tahtnı çadır-ı bārgāh-ı gülzārı alıp imām yatğan yerge alıp kildi ferizāt pādşāhı fermān kıldı kim (9) çadır-ı gülzārımnı tahtnıñ üstinge yafıñlar imāmı āheste alıp üzesige salıñlar mundın kūh-ı afıǵa özimizniñ şehriǵe sitān-ı zerrinǵe alıp yördiriñler dip fermān kıldı (KZ-31b).

Mücadele ve Zorluklar: İmam Muhammed'in Şah Aram'ın memleketine ulaşma sürecinde olay örgüsü çok sayıda savaş ve çatışma epizoduyla devam eder. Dört Bahçe adlı yerin kuşatılması şöyle tasvir edilmiştir:

uşol küniǵe ĥazret-i imām muħammed ĥanīfe anaları birle ĥavilleşip ĥāce muķbil birle şāh āram vilāyetıǵa revān boldı niçe kün yol yörip irdi aldıǵa bir çeħār bāǵ uçradı anda kirip istirāħat ılıp otlı dip kirdiler ... candil şāh üç miñ kişisi bile kilip çeħār bāǵnıñ eṭrāfını urşap aldı (KZ-19a).

Candil Şah ile yapılan düellolar, kız kardeşleri tarafından zindana atılan İmran Şah'ın kurtarılması şu şekilde anlatılmıştır:

ħazret-i imām kemend taşladı kemend birle çıķardılar 'imrān şāh ĥazret-i imāmnnıñ cemāl-i cihānāralarını körüp taħsīn ü āferin kıldılar 'imrān şāhnıñ burnıdın kol futıdın ğull zencirni uçrattılar (KZ-24b).

Şah Aram'ın kardeşleriyle yapılan mücadeleler Zūfūnūn ve İmam Muhammed'in fiziki ve ahlaki üstünlüklerini gösterir niteliktedir. Fethedilen yerlerde her iki kahramanın da mağlup ettikleri kişileri İslam'a davet etmeleri,

puthanelerin yıkılmasını isteyip yerine mescit ve medrese yapılmasını istemeleri ve sonrasında fethettikleri yerleri tekrar onlara teslim etmeleri kıssanın cihat vurgusunu destekler niteliktedir.

zūfünūn ol kāfirniñ vezīrini ölgen kāfirniñ ornıǵa pādşāh kılıp hem mülkni aña tafşurdı fermān kıldı kim şehrige kirip bütñānelerni vīrān kılıp ornıǵa mescid medrese binā kılıñlar dip emr kıldı (KZ-18b). hāzret-i imām olarǵa emr-i ma'rūf nehyi münkerni örgettiler bütñānelerni vīrān kılıp ornıǵa mescid medrese binā kılıp anda hūdāy ta'ālāǵa secde kılıñlar dip tola pend[u] naşihatlar kıldı (KZ-76a).

Amaca Ulaşma ve Ahdin Yerine Getirilmesi: İmam Muhammed yaşadığı zorluk ve mücadelelerin sonunda Şah Aram'ın ülkesine gelir. İmam Muhammed Hanıfe Şah Aram'a ulaştığında tekbirle üzerine doğru yürür Şah'ın yanındakiler bayılır. İmam Muhammed Şah Aram'a savaşa hazır birileri varsa göndermesini söyler. Tüm zamanları ve mekânları harekete geçirecek bir şekilde Allahu Ekber tekbirleriyle onlara doğru saldırdılar. İmam Muhammed art arda Şah Aram'ın adamlarını alt eder. Şah Aram, büyük bir orduyla İmam'ın üzerine yürür; hendekler kazdırarak onu kuşatır. Muhammed Hanıfe, sayıca az olmalarına rağmen ilahi yardıma ve tevekküle sığınarak savaşır.

hāzret-i imām leşker-i islām şāh āramnıñ şehrige yaqın yettiler keçe boldı bir cayǵa tüştiler zūfünūn aydı ey emīrzāde şehrige on yeti ferseng yerde qaldı hāzır bolalı mebdā bizlerge şebñūn kiltürmegey didi (KZ-78a).

Tam bu sırada, İmam'a gönülden bağlı olan Zūfünūn, rüyasında onun tehlikede olduğunu görür. Hemen harekete geçer, manevi gücü ve sadakatiyle savaş alanına yetişir. Onun gelişi anlatıya mucizevi bir boyut kazandırır. Zūfünūn'un duası ve desteği sayesinde Muhammed Hanıfe güç kazanır, düşman safı zayıflar. Böylece kadın kahraman sadece bir sevgili değil, iman mücadelesinde aktif bir yardımcı konumuna yükselir:

zūfünūn dermaḥal ḥaber alıp ornıdın qofup imāmǵa ḥaber berdi ammā bu iş teñişmedi közige ilmedi imām zūfünūn dermaḥal belini bağlap ceng şilāhnı kiyip qolıǵa qılıñç alıp aǵa minip tayy bolup turdı ol kāfirler birle andaǵ ceng kıldı (KZ-78b).

Epizot, Şah Aram'ın yenilgiye uğramasıyla son bulur. İmam Hanıfe'nin ahdini yerine getirme amacıyla başlayan mücadele Hz. Ali'nin manevi desteği ve Zūfünūn'un zaferiyle sonuçlanır. Bu zafer hem imanın yüceliğini hem de Zūfünūn'un fedakâr aşkının gücünü gösterme açısından kıssanın cenk-nâme yönünü destekler niteliktedir:

hāzret-i şāh-ı merdān mürtezā 'alī aydı ey ḥātunı kıyāmet rüzgārım imām muḥammed ḥanıfe teñlikke qalıpdur anıñ ḥālını sorǵalı barur-men

dip çıkıp kitti dermaḥal medīne dervāzesige kildiler kördiler kim kufl salgılık turadur ḥazret-i ‘alī bismillāh dip ḳol saldılar dervāze açıldı ḥazret-i ‘alī taşkarı çıkıp gūristān-ı bak‘ige ḳarap du’ā ḳıldılar (KZ-80b). zūfūnūn-ı pāk-dāmen ornıdın ḳofup kilip ḥazret-i ‘alīdin du’ā fātihā alıp ruḥşat tiledi ḥazret-i ‘alī barḳıl seni ḥudāy ta’ālāğa tafşurdum didi zūfūnūn ceng şilāhlarını kiyip meydānga kirdi (KZ-86b-87a). şāh āramnı ḥāce ‘ōmer ḥazret-i ‘alīniḡ ḳaşlarığa alıp kildiler ḥazret-i şāh-ı merdān mūrtezā ‘alī şāh āramge tola pend ü naşihāt ḳıldılar ḥazret-i ‘alīniḡ mübārek nefesleri şāh āramğa tola te’şir ḳılıp islām şerāfetige dāhil bolup imān etip müselmān boldı (KZ-92a).

Kavuşma: Uzun savaşlar, imtihanlar ve mucizevi olaylardan sonra Şah Aram yenilgiyi kabul eder. Kızını bir düğün töreni düzenleyerek İmam Muhammed Hanife’ye teslim eder. Yedi gün boyunca süren bu düğün, sadece iki âşığın değil, iki inancın ve iki halkın birleşmesini temsil eder. Halk hep birlikte kutlamalara katılır, savaşın yerine sevinç ve huzur ortamı hâkim olur. Törende Hz. Ali de asil bir şekilde hazır bulunur. Onun dökümlü elbisesi, yücelik ve maneviyatın sembolüdür. Zûfünûn ve İmam Muhammed Hanife, geçmişteki mücadeleler için Şah Aram’dan özür diler. Böylece düşmanlık yerini bağışlamaya bırakır. Şah Aram, barışın bir göstergesi olarak atlarını ve yedi şehrin vergisini Medine’ye gönderir, Hz. Muhammed’e selam yollar. Kıssa, “Allah sizi korusun!” duasıyla son bulur. Zûfünûn’un hem savaşçı hem de bağışlayıcı yönünün birleştiği bu epizotta kıssa hem dinî zafer hem de aşkın kutsanmasıyla sonlanır.

ḥazret-i ‘alī aydılar ey şāh āram evvel siz bizniḡ birle medīnege barın anda zūfūnūn birle imām muḥammed ḥanīfeniḡ toyını ḳılıp nikāhlap baralı andın her ne diseñiz ḳabūl ḳılur-men didi şāh āram ḥuş bolḡay dip ḳulluk ta’zīm bercā kiltürdi andın ḥazret-i ‘alī imām muḥammed ḥanīfe bitamām serdār leşker-i islām fetḥ ü nuşret birle medīnege revān boldılar (KZ-92b). andın keyin yeti keçe kündüz toy ḳılıp ḥazret-i imām muḥammed ḥanīfeğa zū-fünūnnı nikāh ḳılıp alıp berdiler iki ‘aşıḳ ma’sūḳnı birbiriḡe ḥudāvende ḳoşturup murād maḳşūdlarığa yetkürdiler yeti yıldın tartḡan her ikilesiniḡ mihnet ü meşāḳkatlarını zāyī’ ḳılmay ḥaḳ sübhāne ve ta’ālā şād ḥurrem ḳılıp vişālīngā yetkürdiler (KZ-93a). her yılda bu yeti şehriḡ bāc ḥarāc memleketlerini medīne-i münevverege hediye iberür bolup yandılar her yılıḳ tola tuḥfe [u] hediye iberip turur idiler (KZ-93b).

Zûfünûn kıssası karşılaşma, ayrılık, yolculuk, başka aşıkların devreye girmesi, mücadele ve kavuşma gibi bölümleriyle halk hikâyelerinin epizot yapısıyla büyük ölçüde paralellik gösterir. Ancak metnin klasik halk hikâyelerinin başlangıç bölümündeki kahramanın ailesiyle ve doğumuyla ilgili detayların verilmesi, kahramanın tahsil durumuyla ilgili evrelerin anlatımı gibi

epizotlara yer verilmemesi ile farklılık arz eder. *Kitâb-ı Zûfünûn*'un halk hikâyesi geleneğinden ayrılan bir diğer yönü ise kahramanların yaşadığı olayların amacıdır. Anlatıda kahramanların ayrılık süreçleri aşktan ziyade manevî bir olgunlaşmanın bir parçası olarak değerlendirilebilir. Karna Peri'nin esaretinden kurtulan İmam Muhammed'in Zûfünûn'la kavuşması her ne kadar halk hikâyelerindeki "âşıkların buluşması" biçimini korusa da anlam düzeyinde imanın zaferini simgelediği söylenebilir. İmam Muhammed ve Zûfünûn'un fethettikleri yerlerde puthaneleri yıktırıp yerine mescit ve medrese inşa ettirmeleri de yine halk hikâyelerinde görülen "rakibin mağlup edilmesi" epizodu olarak okunabilir. Ancak burada da savaşın asıl amacının İslam'ı yaymak olduğu görülür. Kissanın bu yönleriyle dinî-destani karakter kazandığı görülür. Bu yönleriyle Zûfünûn kissasını hem halk hikâyesi geleneğini hem de dinî-destani anlatıların kesiştiği bir eser olarak değerlendirmek mümkündür.

Kitâb-ı Zûfünûn'un Motif İncelemesi

Cenknâmeler, hem sözlü geleneğe hem de yazılı kaynaklarda yaşayan, Türk milletinin dinî ve kültürel değerlerini yansıtan önemli anlatılardır. Bu eserler, ister tamamen yerli ve millî unsurlardan doğmuş olsun, ister başka kültürlerden etkilenmiş bulunsun, Türk hayat tarzı ve dünya görüşüyle uyum sağladıkları ölçüde benimsenmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır (Çetin, 1997: 327). Cenknâme türünün temel amacı, İslam'ı yaymak ve cihat anlayışını pekiştirmektir. Dolayısıyla cenknâmeler, doğrudan İslami kültürden beslenen metinler olmanın yanında, ait oldukları toplumun zihniyetini, inanç sistemini ve değerler dünyasını da önemli ölçüde yansıtan eserler olarak değerlendirilir. Cenknâmelerdeki motiflerin zenginliği söz konusu zihniyetin açıkça görüldüğü unsurlardır. Çalışmamıza konu olan Zûfünûn kissası da bu bakımdan dikkate değer bir örnektir. Kissada, farklı inanç ve kültürel unsurlardan beslenen çok sayıda motifin bir arada bulunduğu görülmektedir. Zûfünûn kissasında motifleri dinî motifler ve din dışı motifler başlığı altında ele almak mümkündür. Kissada Tanrı inancı, İbadetler (Kelime-i Şehadet, Kelime-i Arz, Namaz, Abdest), Hz. Muhammed, Cebrail, Hz. Ali mucize ve keramet gibi dinî motifler öne çıkmaktadır. Bu unsurlar, eserin İslami bir misyonu bulunduğunu ve kahramanlık anlayışının din temelli olduğunu gösterir. Buna karşılık, diğer dinlere ait motifler arasında putperestlik ve sihir gibi unsurlar yer alır. Bunlar genellikle İslam dışı güçlerin sembolü olarak kullanılır ve merkezi kahramanların karşısında konumlandırılır.

Tanrı İnancı: Cenknâmelerde Allah inancı yazıldığı veya tercüme edildiği dönemin insanının anlayacağı, İslamiyet'e inanmayanların sığ zihinlerinin

kavrayabileceği sade ifadelerle anlatılmaktadır (Çetin, 1997: 328). *Kitâb-ı Zûfûnûn*'da amacın Tanrı inancını yaymak olduğu açıkça ifade edilir.

bilgil ve āgâh bolğil kim kışşadur kim 'acâyib ü ğarâyib sözleri bardur kim bu kışşa-i rivâyetni 'abdullah ibn-i 'abbâs rağiya 'llâhu 'anh naklı kılıpdurlar kim inkırâz-ı 'âlemge yâdigâr defter bolup kıalsun dip tanşib kılıpdurlar ya' nî cebrâke nâm ħazret-i imâm muĥammed rağiya 'llâhu 'anh anasının atı bubi ħanîfe atasının atı ħazret-i 'alî kerremu 'llâhu veche bularnıñ sebebodin neçe miñ kâfirler müselmân bolğusudur (KZ-2a).

İbadetler: Kelime-i şehadet ve kelime-i arz (Allah'ın birliği ve peygamberin onun elçisi olduğu) İslam'a davetin ilk şartıdır. Zûfûnûn da Müslüman olurken "ħazret-i imâm muĥammed ħanîfe aydılar eger andağ bolsa evvel kelime-i 'arz kılıp müselmân bolğil didiler zûfûnûn derĥâl cân-ı dili birle imân etip müselmân boldı" (KZ-14a) diyerek Müslüman olur. Yine metnin muhtelif yerlerinde Muma adlı yaşlı kadın ve savaşta yenilen padişahlar Müslüman olurken çoğunlukla bu ifadelere yer verilir.

muma derĥâl kelime-i şehâdet atııp müselmân boldı ve kılgan işleriğa tevbe kıldı (KZ-18a). imâm aña kelime-i 'arz kıldılar 'imrân şâh imân etip müselmân boldılar 'imrân şâhnıñ iki siñilisi hem müselmân boldı imâm olarnı birbirige yaraştırurup kıoydılar olarğa emr-i maruf nehy-i münkerni örgettiler büthânelerni sindurdılar ornığa mescid medrese binâ kıılıñlar didiler (KZ-24b). imlaķ şâhnıñ boynıdın bağlap ħazret-i imâm kıaşlarığa alıp bardı ħazret aña kelime-i 'arz kıldı ol hem kıorķunçdın imân etip müselmân boldı (KZ-31a).

Namaz ve abdest (özellikle savaştan önce ve sonra) Allah'ın emri olarak yerine getirilir ve Müslümanların dinî bağıllığını gösterir.

andın keyin tañ attı cihân rüşen ve münevver boldı barça ħalâyıqlar ħahâret alıp namaz ötediler (KZ-42b). andın kiyinistirâĥat kıldılar irse tañ kündizige mübeddel boldı andın kiyin ħahâret tâze kıılıp namâz-ı bâmâdnı leşker-i islâm birle edâ kıldılar (KZ-92a).

Hız Muhammed: Metinde genellikle salavat getirilerek, dua ve yardım istenerek anılır. O, bu dünyadan göç etmiştir ancak Ravza-i Mutahhara'da (türbesinde) Hz. Ali'ye gelecekle ilgili haber vererek veya Cebrail aracılığıyla Muhammed Hanîfe'ye yardım göndererek manevi varlığını sürdürür.

medînege barsak ravza-i mübârekke kırsak olarğa 'arızımızı aytsaķ inşâ 'allâh ĥâcetlerimiz anda revâ bolur ĥâcetimizniñ ĥâceti revâ bolur el-ħazret-i peyğamber şallallâhu 'aleyhi ve sellemniñ ravzâ-i muĥahhara larıdın ĥiç kışi nâ-ümîd yanmaydur didiler (KZ-35a). kıayda turur didiler ĥâce muķbil aydı yâ 'alî bu kıızni sizge kim didi ħazret-i 'alî aydılar maña elħazret-i peyğamber şallallâhu 'aleyhi ve sellem ĥaber berdiler

didi (KZ-41a-b). zūfünün medīnege barıp ḥazret-i ‘alī şīr-i ḥudā ravzā-i mübārekdin beşāret alıp bu yerge kelgeniñ maźmunıǵa til açtı (KZ-62b).

Cebrail: Cebrail, vahiy meleğidir. Kur’an-ı Kerim’i Hz. Muhammed’e öğreten odur. Hz. Muhammed ne zaman yardıma ihtiyaç duysa Allah’ın emriyle Cebrail ona yardım eder (Aday, 2022: 144). Mattei (2004: 23) Cebrail’in sadece Tanrı’nın emirlerini Hz. Peygamber’e iletmekle kalmayıp yeri geldiği zaman Hz. Ali’ye bizzat yardım etmekle de görevli olduğunu ifade eder. Nitekim Zūfünün kıssasında Cebrail, kahramanların zor durumlarında kurtarıcı rolünde karşımıza çıkar. Allah’tan gelen emirleri Hz. Ali’ye ileterek (kulağına feryadı dinleterek) mücadelelere manevi bir boyut katar.

ḥazret-i imām muḥammed ḥanīfeniñ bu nālesi ḥaḳ ta’ālā dergāhıda kabūl ve icābet boldı ḥazret-i cebra’ıl ‘aleyhisselāmǵa fermān kıldı kim köz yumup açkunça yer yüzige barǵın bād-ı şabāǵa aytǵıl bu nāleniñ bir nüktesini alıp qalmay bendem ‘alīyyül murtażāǵa anıñ kulaǵıǵa tegürsün yerge emri yetkürgil yerniñ temürini tartsun didiler cebra’ıl ‘aleyhisselām fermān-ı ilāhī birle yer yüzige kildi yer bile bād-ı şabāǵa emr yetkürdi (KZ-80a).

Hz. Ali: Cenknâmelerde merkezî kahraman olarak yer alır. Onun kahramanlık özellikleri olayları geliştirir ve sonuçlandırır. Hz. Ali, Muhammed Hanīfe’nin zor durumda kaldığı anlarda yardımına yetişen, yol gösteren ve hatta Allah tarafından görevlendirilebilen bir kahramandır.

ḥazret-i ‘alī қаşlarıǵa alıp bardı ḥazret-i ‘alī aña naşihat kıldılar mübārek nefesleri te’sir kıılıp imānǵa köndi cemī’ uruǵ қayaş қавм леşkeri birle müselmān boldı (KZ-84b). ḥazret-i ‘alī леşker-i islāmni cemī’ kıılıп emlāқ şāhniñ шеhrige атландı dermaḥal emlāқ шāh haber alıp on lek леşkeri bir miñ fil-i cengisi bile çıkıp şaf rast kıldı ḥazret-i ‘alī bir na’re tarttıлар güyā āsmān yerge yıқılǵan dik āvāz boldı (KZ-88a).

Mucize: Mucize, İslam Ansiklopedisi’nde “peygamber olduğunu ileri süren kimsenin elinde, doğruluğunu kanıtlamak için Allah tarafından yaratılan harikulade olay” (URL-5) şeklinde tanımlanır. Çetin, İslamiyet ve Hz. Muhammed’in peygamber olduğunun ispatı, inanmayanların iknası için mucize gösterilmesinin istendiği anlarda gerçekleştiğini ifade eder (1997: 366). Böylelikle mucizelerin anlatının dinî-didaktik yönünü destekleyerek inandırıcılığını da artırdığını söylemek mümkündür. İncelediğimiz metinde Hz. Peygamber’in Hz. Ali’ye gelecek ile ilgili haber vermesi bir mucize olarak şöyle anlatılır:

hazret-i seyyid-i 'alem şallallahu 'aleyhi ve sellem ravza-i mübarekleri din bülend âvâz kildim yâ 'alî meniñ bu uluğ iltifâtımnı ve beşâretimge kulağ salğıl âbdân anlağıl (KZ-38b).

Keramet: Velilerin izhar ettikleri harikulâde olaylardır. Muhammed Hanife'nin yerinden oynatılamayan taşı kaldırıp kırk metre uzağa atması, Hz. Ali'nin göz açıp kapayıncaya kadar oğlunun yanına varması keramet örnekleridir. Hz. Ali'nin meşhur narasının dünyayı sarsması da kerametlerdendir.

hazret-i imâm halâyıklarğa emr kıldılar ki çahnıñ ağızdaki taşnı köteriñler didi niçe miñ âdemler ança mıkdar zor kıldılar kim hergiz tebrete almadılar nâçäre hazret-i imâm özleri kilip atdın tüşüp feşlerini kısturup zor kıldılar ol taşnı âsmânğa attı gâyib bolup kitti bir neçe sa'âtdin keyin kırk perseng yerge barıp tüşti (KZ-24a). hazret-i 'alīyyü'l mürtezâ aydı ey imâm muhammed hanīfe teñlikke qalıpdur anıñ aḥvâlini sorğalı barur-men didiler hâce 'amr aydı men hem bile barsam dip bile yördi yerge mü'ekkel ferişte ḥudây ta'âlâ izni bile yerniñ temürini tarttı köz yumup açqunça imâm muhammed hanīfe yatğan yerge yetip kildiler (KZ-80b-81a). hazret-i 'alî kerremu'llāhu veche bir na're urup bihüş boldı na'resiniñ âvâzı on ferseng yerge işitilür irdi her ferseng arasında âdemizâd-ḥâh cânver bolsa hemesi zelzelege kilür irdi âsmân gurguristân dik yer tebregen dik boldı hayvanâtlar yerge yıkılıp ağızdın köfük aqar irdi (KZ-37b).

Putperestlik: Genellikle İslam dışı güçlerin sembolü olarak kullanılır ve başkahramanların karşısında konumlandırılır. Fethedilen yerlerde puthaneler yıkılıp yerlerine mescitler inşa edilir. Hz. Ali'nin narası, put ve puthane bırakmayacak kadar güçlüdür.

'imrân şahnıñ iki sıñilisi hem müselmân boldı imâm olarnı birbirige yaraştırup qoydılar olarğa emr-i maruf nehy-i münkerni örgettiler büthânelerni sındurdılar ornığa mescid medrese binâ qılıñlar didiler (KZ-24b). imâm hem emr-i ma'rûf nehyi münkerni örgettiler büthânelerni bozup mescid medrese binâ qılıñlar dip emr kıldılar (KZ-75a).

Eserde din dışı motifler olarak Peri (Karna Peri), rüya, dev, şekil değıştirme/kılık değıştirme, hayvan, alet ve sayı motifleri dikkati çeker. Peri, yılan ve dev gibi varlıkların çoğunlukla kahramanın sınıandığı veya güç gösterdiği anlatı bölümlerinde ortaya çıktığı görülür. Kıssada hayvan motifleri (at, fil, aslan, deve) kahramanlık ve güç sembolü olarak, alet motifleri (kılıç, süngü, ok-yay) ise savaşın ve mücadelenin vazgeçilmez unsurları olarak işlenmiştir. Bunların yanında savaş, engel aşma, kılık değıştirme, din değıştirme ve formülistik sayı motifleri de dikkat çekmektedir.

Peri, Karna Peri: Kıssada peri İmamzade'ye (Muhammed Hanıfe) âşık olup onu kaçıarak olay örgüsünü başlatan dişi bir varlıktır. Periler Şehri Zerrin gibi mekânlar bu motifle ilişkilidir.

periler şehride şehristân-ı zerrîn dip bir şeh̄r bar irdiler ol şeh̄rniñ pādşâhınıñ ağını melikşâh-ı zerrîn dir irdi anıñ bir kıızı bar irdi anıñ ağını karnâ peri dir irdi nâgâh 'âlem yüzini seyr ü temâşâ kılıp yörür irdi közi cemâl-i cihân hâzret-i imâm muhammed hanıfege tüşüp ol yerde imâmğa be-şıdık-ı dil-i 'âşık-ı nigerân boldı andın yerge on iki miñ kız bile şeh̄ristân-ı zerrîn kilip imâmni körüp köñlini ârâm karar tafip kiter irdi (KZ-19a-b).

Rüya: Zûfünûn kıssasında rüyanın menkıbevi bir unsur olarak ilahi mesajların iletilmesinde kullanıldığı görülmektedir. İmansız kişiye yardım eden Yaşlı Kadın'ın rüyasında Hz. Peygamber'i görüp Müslüman olması ve Zûfünûn'u kurtarması, rüyanın ahlaki dönüşümü sağlayan ve olay akışını değiştiren gücünü gösterir. Rüyada Hz. Peygamber'i görmek ve ardından Müslüman olmak, özellikle Anadolu sahası cenknâmelerde sıkça rastlanan bir tema olarak öne çıkar. Bu durum, kahramanların ahlaki dönüşümünü vurgulamak için kullanılır. (Uysal, 2025: 43)

mumanıñ közi uykuğa bardı hüdâi ta'âlâ 'araşatnı aña körgüzdi bir gürüh kimerseler feydâ boldı barçasınıñ kollarığa otluğ gürze alıpdur temür çengallar bile mumağa havâle kıldı yörgil seni duzahğa salur-miz küyüp kül bolur-sen didi muma aydı nâle vü zârî kıldı men hiç güneñ kılğanım yok ne sebebdin meni otğa salur-sizler dip turup irdi nâgâh aldığa bir taht feydâ boldı ol taht üzeside bir merdâne oturupdur iki yanıda arkasıda neçe miñ âdemler turupdur maḥâl ol muma tahtnıñ aldığa barıp ta'zîm kılıp 'arz kıldı aydı ki bu kimerseler meni düzahğa salur-miz deydür meniñ feryâdımğa yetsünler didi ol taht üstideki pādşâh-ı şâhenşâh aydı kim ey mâlikler qolunları yıgıñlar didi bu kimerse bizniñ boldı didi didiler mâlikler hemesi gâyib boldı mundın keyin muma özini tohtatıp közini tahtnıñ üzesige aldı aydı ey pāk-zât ism-i şerîfniñ neçük kim bolur-siz didi yana aydı sizniñ fermânıñızlar birle mâlikler mañâ amân berdi didi olar aydı meger meni tanumasmusen iki cihânıñ serveri hâzret-i muhammed muştâfâ şallallâhu 'aleyhi ve sellem peygamberidür-men sözümni añlarmu-sen didiler muma aydı becân u dil añlar-men didi andağ bolsa imân itgıl didiler muma derḥâl kelime-i şehâdet aytıp müselmân boldı ve kılğan işleriğa tevbe kıldı (KZ-17b-18a).

Dev: Türk destan, efsane, masal ve menkıbelerinde yarı insan yarı hayvan olan muhayyel bir varlıktır. Dev, sürekli kötü ve çirkinin temsilcisi olarak görülür. Ancak cenknâmelerde iyi olarak da karşımıza çıkmaktadır (Çetin,

1997: 411). Zûfünûn kıssasında önce kötü biri olarak tanıtılan dev, İslam inancını benimsemesiyle iyiliğin temsilcisi haline gelir. Anlatıda devler boy-larının metrelerce olması ve ömürlerinin çok uzun olması gibi destanlardaki tipik özellikleriyle de tanıtılır:

her biriniñ qadd u kâmeti üç yüz gizdür her biriniñ üç yetmiş yıl ‘ömri bardur olarnıñ her biride neçend ejder ü şirni küç kuvvet bardur olarnıñ her bir qolı otuz giz bardur oltursa yüz ferseng yerde olturur olarnıñ heybetidin uçarlık ve tınarlık çerende ve ferende hem ötelmeydürler didi (KZ-56a).

Şekil/Kılık Değişirme: Savaş hilesi olarak kullanılan bir motiftir. Zûfünûn’un erkek kıyafeti giyerek kendini Muhammed Hanîfe olarak tanıtması anlatıyı şekillendiren önemli motiflerden biri olarak karşımıza çıkar.

yâ ‘alî ol kız seniñ ferzendiñ bolur şol kızğa men ruşşat berdim yâ ‘alî dermaḥal güristân-ı baq’îğa barıp şol kızını öyünge kiltürgil aña merdâne libâs kiydürgil ol kızınıñ atını imâm muḥammed ḥanîfe koygıl leşker-i islâmğa aygıl yolda küh-ı kâfğa bargunça hem kâfirlerğa ve perizâdlarğa ḥazret-i ‘aliniñ oğlu imâm muḥammed ḥanîfe disün ol kızğa on tuğ on ‘alem on miñ leşker dermaḥal tayyâr kılip bergil ve yana meniñ du’â vü selâmımnı ol kızğa yetkürgil inşâ’allâhu ta’âlâ ol kız küh-ı kâfğa şihḥat selâmet barıp imâmımnı tafıp qolığa alıp kilgey ve yana iki şanduk ikin bergin merdâne libâs ve yana biri zenâne libâs bolsun merdâne libâs lâzım bolğan yerde anı kiysün ‘avretâne libâsını küh-ı kâfğa barganda lâzım bolur kiysün perizâd pādşâhığa körnüş kılğanda kiysün (KZ-40b).

Hayvan Motifleri: Zûfünûn kıssasında at ve deve binek hayvanı olarak, fil ise savaş aracı olarak karşımıza çıkar. Aslan ise metinde, av hayvanı olmanın yanında yiğitlik ve kahramanlığın sembolü olarak yer alır.

imâm arḳadın çoğalap ıztırâb bile at saldılar at ḥandikke yetip toḥtap turdı imâm muḥammed ḥanîfe... or kıldı ötmedi ḥazret-i imâmniñ ḥandikdin ḥaberleri yoğ irdi qahrı gâzabı birle atını bir qamçı urdı atınıñ cânı qaşşadı tersidin küştidin ötüp sünegiñe yetti qorqunçdın tört ayağını bir yerge töküp ḥandikke itildi altı ḥandikdin ötüp yetinçi ḥandikke yıkıldı at anda rız rız boldı (KZ-26b-27a). ḥazret-i imâm şehriñ aldığa mübâriz tilep feryâd kıldılar ey şâh âram kırk miñ leşker bir miñ fil-i cengî birle çıkıp meydânğa kirgil didiler (KZ-25a).

Aslan, yiğitlik ve kahramanlık sembolüdür. Hz. Ali için “Allah’ın aslanı” (Haydar-i Kerrar) tabiri, Muhammed Hanîfe için de “Aslan’ın oğlu” ifadesi kullanılır. Aynı zamanda av hayvanı olarak da geçer.

meniñ atımnı sorsañ imâm muḥammed ḥanîfedür-men eger zâtımnı sorsañ şâh-ı merdân mürtezâ ‘alî şir-i ḥudâniñ oğlu bolur-men (KZ-4a).

bibi hanîfe aydı meni sorsañ şîr-i hudânîñ haremîdür-men bu kız sorsañ şîr-i hudânîñ oğlı imâm muhammed hanîfenîñ haremî turur didi ol gebrî aydı ey şîr-i hudânîñ haremî (KZ-15a). be-tamâm kâfirler hemesi cemî^ç bolup kılınc havâle kıldı olarğa aślâ te'şîr kılmadı koyğa böri geleşa şîr çafkan dik çoğalap yörüp zîr ü zeber kıldılar (KZ-6b-7a).

Savaş Aletleri: Zûfünün kıssasında kılıç, süngü, ok-yay savaşın ve mücadelenin vazgeçilmez unsurları olan alet motifleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

zûfünün kolığa şemşîrni gülâfıdın soğurup alıp şiddet birle hâzret-i imâmniñ başlarığa şemşîr saldı hâzret-i imâm fulâd kalkanını tutup berdi redd kıldılar (KZ-12a). şâh âram yana hükm kıldı ki olarğa çendân oğ yağdurup tîr bārân kılıñlar didi kâfirler qar yamğur dik oğ yağdurdı keçe qarangulukda zûfünün oğ astıda qaldı bir oğ kilip zûfününniñ başığa tegdi bîhüş bolup yerge yıkıldı (KZ-79a).

Formülistik Sayı Motifleri: Metinde, geleneksel ve mitolojik anlamlar taşıyan sayılar kullanılmıştır. Üç sayısı yas tutma, yemek dağıtma süresi ve gün sayısı belirtmek için kullanılır.

‘imrân şâh başlık şehri a’lem müftî kâzî ekâbir eşrâf cöng küçük heme halklarğa üç keçe kündüz aş su berip haţm-i kur’ân kılıştılar tâ üç küngâça hemeleri hâzret-i imâmniñ mâtemlerini tutup yığlaştılar (KZ-34a). zûfünün kaşığa hâce muqbil kilip aydılar ey zûfünün üç künden beri hiç haberini almadık imdi mundın medînege barsak ravza-i mübarekke kirsek olarğa ‘arzımızni aytsağ (KZ-35a). ol deryâda üç kün yol yörüp bir tağka yeter-siz ol tağda ağa ini yeti ‘âdiler bardur âc ibni ‘anuñniñ evlâdın bolur her biriniñ qadd u kâmeti üç yüz gizdür her biriniñ üç yetmiş yıl ‘ömri bardur olarnıñ her biride neçend ejder ü şîrni küç kuvvet bardur (KZ-56a).

Kutsal sayılan yedi sayısı ise, gün, yol (yedi günlük yol), gök (yedi gök) ve süre (yedi yıl boyunca takip etme) belirtmek için kullanılır.

yeti yıllar yol kezip biz küh-ı kâfğa barmaduk / leşker-i küffâr bile sokuşup biz barmaduk / yeti yılñ içide hergiz imâmni tafımaduk / şubu deryâlarınñ içini ahtarıp biz ta[f]maduk (KZ-60a). leşker-i islâm bülend âvâzı birle tekbîr şalavât aytıp şehirge tüştiler bularnıñ tekbîr âvâzı yeti felekke uladı (KZ-60b).

Masal ve efsanelerde sıkça rastlanan kırk sayısı, gün, yıl, mesafe (40 metre uzaklığa atılan taş) ve kişi sayısı (kırk kişi, kırk hizmetçi) belirtmek için kullanılır.

hâzret-i imâm şehriñ aldığa mübâriz tilep feryâd kıldılar ey şâh âram kırk miñ leşker bir miñ fil-i cengi birle çıkıp meydânğa kirgil didiler (KZ-25a).

Kitâb-ı Zûfünûn incelemesinde yer alan motifler, metnin İslami ve efsanevi kaynaklardan beslendiğini gösterir ve cenknâmelerin temel gayesi olan cihat ve İslam'ı yayma anlayışını pekiştirir. Kıssanın, ait olduğu toplumun dinî ve kültürel değerlerini yansıtmaya dönemin zihniyetinin, inanç sisteminin ve değerler dünyasının bir yansıması olduğu görülür.

Sonuç

Kitâb-ı Zûfünûn'un, geleneksel klasik cenknâme formuna bağlı kalmakla birlikte, merkezî kahraman seçimi ve tematik harmanlamasıyla tür içinde özgün ve yenilikçi bir konum edindiğini söylemek mümkündür. Eser, bir kahramanlık hikâyesi olmanın ötesinde, Türk-İslam kültürünün motiflerini harmanlayan zengin bir anlatı özelliği taşımaktadır. Eser, merkezî şahsiyet olarak Hz. Ali yerine İmam Muhammed Hanîfe ve Zûfünûn'u öne çıkarılmasıyla tür içinde özgün bir yer edinir. Nitekim Muhammed Hanîfe'yi merkeze alan dinî-destani metinler zamanla ayrı bir tür oluşturmuş ve bu metinlere "Hanefinâme" adı verilmiştir. *Kitâb-ı Zûfünûn*, nazım-nesir karışık yapısı, çok sesli anlatıcı kullanımı, epik-lirik üslubu ve epizodik anlatımıyla cenknâme geleneği içinde dinî-destani bir anlatı örneği olarak değerlendirilebilir. Kıssada nazım kısımlarda aruz ölçüsü kullanılması anlatıya müzikalite katmakla birlikte eserin klasik edebiyat geleneğiyle bağını ortaya koymaktadır. İlgili bölümdeki örneklerde de görüldüğü üzere dua, hitap ve diyalog gibi bölümlerde aruzun tercih edilmesi, bu kısımların anlatı içindeki işlevini daha belirgin hâle getirmektedir. Kahramanların duygu ve düşüncelerinin ritim ve ahengi öne çıkaran bir ölçüyle ifade edilmesi anlatının özgünlüğünü destekleyerek metnin okuyucu üzerindeki etkisini güçlendirir niteliktedir.

Zûfünûn kıssasında aşk, ayrılık, kahramanlık ve mücadele gibi geleneksel halk hikâyelerinde görülen motiflerle cihat, peygamber sevgisi, inanç gibi İslam inancına ait motiflerin harmanlanması eserin kültürel/dinî zemin üzerine kurulduğunu göstermektedir. Halk hikâyelerinde gurbet epizodu iki aşğın ayrılığı etrafında şekillenir. Ancak Zûfünûn kıssasında gerek İmam Muhammed'in eserin başındaki ilk yola çıkışı gerekse Zûfünûn'la tanıştıktan sonraki ayrılık süreçleri dinî bir amaç gütmektedir. Eserin merkezine bir kadın kahramanın yerleştirilmesi Türk kültüründe kadın tipini ele alış açısından dikkat çekicidir. Bu yönüyle Zûfünûn kıssası destan geleneğinden ve Türk kültüründen gelen; savaşçı, bilge, güçlü ve aktif rol üstlenen Türk kadını tipini destekleyen bir örnektir. Metnin ana kahramanının yiğit bir kadın karakter hüviyetiyle temsil edilmesi anlatı geleneğimizde eskiden beri var olan ve örneğin Banu Çiçek, Selcen Hatun, Burla Hatun gibi karakterlerle sunulan

alp-kadın tipinin devamlılığını göstermektedir. Bu anlamda eserdeki Zûfünûn da tıpkı öncülleri gibi, alp kadın tipinin bütün özelliklerini taşıyan bir kahramandır. Onun savaşçı kimliği, fetih sahneleri ve din uğruna verdiği mücadeleler, kıssanın epik yapısını güçlendirirken aynı zamanda kadın kahramanın merkezî konuma yerleştirilmesiyle onu geleneksel örneklerden farklı kılar. Diğer anlatıların Hz. Ali ve İmam Muhammed Hanîfe etrafında şekillenmesine karşın burada Zûfünûn'un ön plana çıkması ayırt edici bir özelliktir. Bu bağlamda eser, Türk-İslam kültürünün motiflerini harmanlayan, güçlü kadın figürünü ön plana çıkaran ve kültürel kimliği yansıtan unsurlarıyla bir kahramanlık hikâyesi olmakla beraber yapısal özellikleriyle de dikkati çeken bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kıssada mucize, keramet, dev, peri gibi olağanüstülüklerin varlığı hikâyeye fantastik bir boyut katmakla birlikte, olayların ilahi bir güç tarafından desteklendiği maksadını desteklemektedir. Mucize ve keramet gibi motiflerin eserin dinî/ilahi yönünü öne çıkarırken peri ve dev gibi olağanüstü varlıkların anlatıya dahil edilmesinin kıssaya destansı bir hava kattığı söylenebilir. Rüya ve işaret gibi motifler ise eserin mistik yönünü zenginleştiren unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. *Kitâb-ı Zûfünûn* adlı eserin Hz. Ali ve çevresi etrafında şekillenen klasik cenknâme çizgisini takip etmenin yanı sıra İslami değerlerle uyumlu, zengin bir anlatı evreni de kurduğunu söylemek mümkündür.

Tüm yukarıda anılan hususlara bağlı olarak eserin türsel değerine ilişkin bir değerlendirme yapılabilir. Eğer *Kitâb-ı Zûfünûn*'un “dinî-destani halk hikâyesi” olarak konumlandırılmasının isabetli olacağı kanaatindeyiz. Zira eser, şekil ve kaynak bakımından cenknâme geleneğine bağlı olmakla birlikte, yalnızca bu türün sınırları içinde değerlendirilemeyecek ölçüde geniş ve çok boyutlu bir anlatı yapısı sergilemektedir. Eserde yer alan epizodik kuruluş, olay örgüsünün genişleyerek ilerlemesi, kahraman merkezli anlatım ve sözlü kültürle ilişkili motif örgüsü, metni halk hikâyesi geleneğiyle ilişkilendirirken; anlatının merkezinde yer alan cihat, inanç, peygamber sevgisi, mucize ve keramet gibi unsurlar eserin dinî karakterini açık biçimde ortaya koymaktadır. Buna karşılık savaş sahneleri, fetih anlatıları, olağanüstü varlıklar ve kahramanlık vurgusu ise destanî yapıyı belirginleştiren temel unsurlar olarak dikkat çekmektedir. Bu üç düzlemin (halk anlatısı yapısı, dinî muhteva ve destani kurgu) birlikte varlığı, eserin “dinî-destani halk hikâyesi” olarak adlandırılmasını mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla *Kitâb-ı Zûfünûn*, cenknâme geleneği içinde ortaya çıkmış olmakla birlikte, yapısal

ve tematik özellikleri bakımından farklı anlatı geleneklerini bünyesinde birleştiren çok boyutlu bir metin olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Aday, Selma (2022). *Kazak Dinî Destanları Üzerine İnceleme*. Doktora Tezi. Uşak Üniversitesi.
- Alptekin, Ali Berat (2002). *Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı*. Akçağ Yayınları.
- Artun, Erman (2011). *Dinî-Tasavvufi Halk Edebiyatı: Edebiyat Tarihi / Metinler*. Karahan Kitabevi.
- Atalan, Mehmet (2011). “Anadolu’da Cenknâmelerin Toplumsal Yansımaları”. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 9(1): 45-56.
- Boratav, Pertev Naili (2012). *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çetin, İsmet (1997). *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Dinç, Mustafa (2022). “Dinî-Tasavvufi Halk Edebiyatı”. *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ed. Mehmet Ali Yolcu. Paradigma Akademi Yayınları, 537-540.
- Khudoykulov, Rakhmon (2025). *Cenknâme-i Zūfūnūn’un (İnceleme, Metin, Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi.
- Mattei, Jean-Louis (2004). *Hız. Ali Cenknâmeleri*. Kitabevi Yayınları.
- Ögel, Bahaettin (2010). *Türk Mitolojisi, C.1*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- URL-1: <https://kazneb.kz/en/catalogue/view/1524970> (Erişim: 11.02.2026).
- URL-2: https://n.ziyouz.com/books/uzbek_xalq_ogzaki_ijodi/Zufunun%20qissasi.pdf (Erişim:11.02.2026).
- URL-3: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_DIGIT_97934/ (Erişim: 11.02.2026).
- URL-4: <https://www.alvin-portal.org/alvin/home.jsf?dswid=8415> (Erişim: 11.02.2026).
- URL-5: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mucize#1> (Erişim: 11.02.2026).
- Uysal, Gülseren (2025). *Özbekistan Sahası Cenknâme Türü: “Zufunun Kıssası”*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.

“COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Yazarın Notu: Bu makale, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında, Doç. Dr. Hüseyin Durgut danışmanlığında yürütülen “Son Dönem Çağatay Türkçesiyle Yazılmış Kitâb-ı Zûfûnûn (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Teşekkür: Makalenin araştırılması ve yazılması sürecinde sağladığı destek için saygıdeğer danışmanım Doç. Dr. Hüseyin Durgut’a teşekkürlerimi sunarım.

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

The following statements are made in the framework of “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:

Author’s Note: *This article is derived from the doctoral thesis entitled “Kitâb-ı Zûfûnûn Written in Late Chagatai Turkish (Introduction-Analysis-Text-Index)” conducted at the Department of Turkish Language and Literature, Graduate Education Institute, Çanakkale Onsekiz Mart University, under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Hüseyin Durgut.*

Acknowledgements: *I would like to express my gratitude to my esteemed advisor, Assoc. Prof. Dr. Hüseyin Durgut, for his support throughout the research and writing process of this article.*

Ethics Committee Approval: *Ethics committee approval is not required for this study.*

Declaration of Conflicting Interests: *The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship, or publication of this article.*